

MARIA KIELAR-TURSKA <https://orcid.org/0000-0002-6543-7030>

emerytowany profesor Instytutu Psychologii Uniwersytetu Jagiellońskiego
profesor emeritus, Institute of Psychology, Jagiellonian University
e-mail: maria.kielar-turska@uj.edu.pl

Stefan Szuman – człowiek wielowymiarowy

Stefan Szuman – A Multidimensional Person

Abstract. The paper presents Stefan Szuman as a multidimensional person both in his personal life and academic work. He was characterised by his academic knowledge in several areas: medicine, psychology and art. He communicated with professionals from various fields – philosophy, pedagogy, literary studies, linguistics and musicology – such as: Witkacy, Bruno Schulz or Jan Puget. In his research, he was interested in topics related to mental development (the essence of development; developmental factors; cognitive, emotional, personality changes), education, teaching (students’ attention, teaching skills) and communing with art. He used different research methods: observation, conversation, quasi-experiment and tests. He presented the results of his researches using appropriate and sophisticated language.

The paper shows the current remembrance of Szuman and his works both through public events (e.g. art exhibitions) and conferences.

Keywords: mental development, research method, education, communing with art

Słowa kluczowe: rozwój psychiczny człowieka, metoda badania, wychowanie, nauczanie, kontakt ze sztuką

Stefan Szuman niewątpliwie mocno wpisał się w czas historyczno-społeczny swojej epoki, czas przemian społeczno-polityczno-gospodarczych na przełomie wieków XIX i XX, czas modernizacji życia w każdym zakresie, czas wyznaczania nowych kierunków opisywania świata. Można powiedzieć, że Szuman żył podobnie jak wiele innych osób w tym czasie i podobnie jak inni widział potrzebę poznawania rzeczywistości z różnych punktów widzenia. Tematem interesującym Szumana był człowiek i jego rozwój w wymiarze psychicznym.

WIELODZIEDZINOWE PRZYGOTOWANIE AKADEMICKIE

Jeśli przyjrzymy się osobom, które zajmowały się psychologią rozwoju człowieka na przełomie wieków XIX i XX, to stwierdzimy, że prawie każda z nich legitymowała się wiedzą z różnych dziedzin. I tak Alfred Binet, francuski psycholog, był prawnikiem, przyrodznawcą, medykiem; James Baldwin – amerykańskim filozofem i psychologiem, a Arnold Gesell – pediatrą i psychologiem, zaś w Polsce Józefa Joteyko była przyrodznawczynią, medyczką i psycholożką, a Stefan Baley – filozofem, medykiem i psychologiem.

Szuman zdobywał najpierw wiedzę o ciele człowieka, a ten kierunek poszukiwań był uwarunkowany pracą i zainteresowaniami jego ojca, Leona Szumana, który w Toruniu prowadził klinikę. Na życzenie ojca Stefan Szuman podjął w 1908 roku studia medyczne we Wrocławiu, które następnie kontynuował w Monachium i Würzburgu. Po ich ukończeniu (w 1913 roku) odbywał praktykę na uniwersytecie w Monachium i przygotowywał pracę doktorską. Obrona pracy doktorskiej miała miejsce w 1914 roku, kiedy Stefan Szuman miał 25 lat. Wiedzę medyczną wykorzystywał w wielu publikacjach ukazujących rozwój organizmu ludzkiego¹. Ponadto Szuman widział zastosowanie owej wiedzy w praktyce. W okresie I wojny światowej pełnił funkcję lekarza wojskowego, w czasie II wojny światowej był lekarzem partyzantów, żołnierzy Armii Krajowej, natomiast w okresie pokoju pracował jako wizytator szkolny do spraw higieny.

W międzywojniu, mając 33 lata, Stefan Szuman podjął studia na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu w Poznaniu w zakresie psychologii i pedagogiki. Pod kierunkiem profesora Stefana Błachowskiego przygotował pracę doktorską *Sztuka dziecka. Psychologia twórczości rysunkowej dziecka* (1927b) i uzyskał doktorat z filozofii. Następnie na podstawie rozprawy *Badania nad spostrzeganiem prostych kształtów przez dziecko* (1928) uzyskał habilitację z zakresu psychologii. Rezultatem badań i rozważań nad problemami rozwoju psychicznego były prace dotyczące funkcji poznawczych (*Rozwój myślenia dzieci w wieku szkolnym*, 1938), funkcji emocjonalnych (*Badania nad wzruszeniem egzaminowym i jego wpływem na sprawność umysłową w czasie egzaminu*, 1932b) oraz osobowości (*Światopoglądowe cierpienia młodzieży*, 1934a). Także w dziedzinie psychologii dostrzegał Szuman potrzebę podejmowania działań praktycznych. Po wojnie założył w Krakowie pierwszą poradnię psychologiczną, którą prowadziła Maria Einhorn-Susułowska, absolwentka pedagogiki i psycholożka. Ponadto przygotował podstawy organizacyjne i programowe powołania w Krakowie Państwowej Wyższej Szkoły Pedagogicznej, której został pierwszym rektorem.

Równoległe ze studiami w zakresie filozofii i psychologii podjął w Poznaniu, w ramach sztuk plastycznych, studia w Szkole Sztuk Zdobniczych. Warto wspomnieć, że jako dziecko Szuman interesował się muzyką (uczył się grać na skrzypcach i lubił słuchać gry swojej drugiej matki na fortepianie), a także rysunkiem. W czasie studiów pasjonował się twórczością graficzną i sporządzał piękne drzeworyty. Interesował się także tkactwem, co znalazło wyraz w studiach nad kilimami (Szuman, 1929). Ponadto pociągały go teatr i literatura. Zainteresowanie Szumana różnymi obszarami sztuki znalazło odbicie w jego wielu publikacjach (Szuman, 1928; 1948a; 1948b; 1959c; 1962b). Jednocześnie i w tym zakresie dostrzegał potrzebę praktycznego zastosowania. Sam rysował, grał na skrzypcach, pisał wiersze. W roku 1933 ukazał się jego poetycki tomik *Drzwi uchylone* (pod pseudonimem „Łukasz Flis”). Ponadto napisał wstęp do katalogu wystawy rysunków dzieci (1959). Prowadził kursy dla nauczycieli rysunku, a w jednym z takich kursów uczestniczył Bruno Schulz, którego to dzieła *Sklepy cynamonowe* był pierwszym czytelnikiem i recenzentem. Z pasją eksperymentował z Witkacym nad wpływem substancji psychoaktywnych na twórczość i jednocześnie prowadził badania nad widzeniami meskalinowymi (Szuman, 1930b).

Zainteresowany rozwojem nauki skorzystał z możliwości wyjazdu za granicę w 1927 roku. Wówczas wziął udział w Kongresie Psychologicznym w Bonn, gdzie nawiązał kontakt z Williamem Sternem, Narzissem Achem, Friedrichem Sanderem i Maxem Wertheimerem. W Wiedniu spotkał się z Charlottą Bühler, a w Genewie z Édouardem Claparèdem i Jeanem Piagetem. Można powiedzieć, że nawiązał kontakty z uczonymi, których dzieła miały znaczący wpływ na rozwój psychologii, zwłaszcza psychologii rozwoju człowieka, w XX wieku.

Podczas podróży nie rezygnował ze swoich zainteresowań sztuką: odwiedzał galerie malarstwa, oglądał spektakle teatralne, chodził na koncerty.

WIELOKIERUNKOWA AKTYWNOŚĆ W DOROSŁOŚCI

U początku nowego okresu życia zawodowego Szuman otrzymał dwie propozycje pracy w charakterze nauczyciela akademickiego, a mianowicie w Wilnie na Uniwersytecie Stefana Batorego oraz w Krakowie na Uniwersytecie Jagiellońskim. Wybrał Kraków. Od ówczesnego ministra szkolnictwa wyższego, Kazimierza Świtalskiego, otrzymał następujące pismo: *Pan Prezydent Rzeczypospolitej mianował Pana postanowieniem z dnia 16 października 1928 r. profesorem nadzwyczajnym Psychologii Pedagogicznej na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie*. Tak oto Stefan Szuman został profesorem Uniwersytetu Jagiellońskiego, z którą to uczelnią związał się do końca życia.

Kiedy Szuman wraz z rodziną przeniósł się do Krakowa i rozpoczął nowy etap swojej egzystencji, miał 39 lat. Z punktu widzenia psychologii rozwojowej można powiedzieć, że znajdował się tuż przed okresem największej aktywności życiowej człowieka, i to w każdej dziedzinie – zawodowej, organizacyjnej, rodzinnej. W okresie wczesnej dorosłości, będąc jeszcze w Poznaniu, założył rodzinę, miał dwoje dzieci, zdobywał wielozakresowe wykształcenie, a także podjął praktyczne działania związane z zastosowaniem pozyskanej wiedzy specjalistycznej. W Krakowie kontynuował zainteresowania naukowe w zakresie psychologii i sztuki: zapoznał się z przedstawicielami krakowskiej nauki i z osobami zajmującymi się sztuką.

Studia medyczne prowadziły go w stronę osób związanych z biologią i medycyną. I tak wspólnie ze Stanisławem Skowronem napisał książkę *Organizm a życie psychiczne* (1934). Utrzymywał kontakty z Romanem Wojtusiąkiem, dzieląc jego zainteresowania psychologią zwierząt. Pasjonowały go prace z zakresu anatomii, rozwoju i funkcji mózgu, które prowadził Jerzy Kreiner. Był także zainteresowany pracami dotyczącymi zdrowia psychicznego, realizowanymi przez Eugeniusza Brzezickiego, psychiatrę.

Fascynował się filozofią. Nawiązał kontakty z filozofem Romanem Ingardenem i logikiem Kazimierzem Pasenkiewiczem. To właśnie Pa-

senkiewicz uważał, że Szuman umiał dyskutować o materializmie przekonująco, a nie dogmatycznie.

Prowadził rozmowy z krakowskimi językoznawcami, a mianowicie ze Stanisławem Jodłowskim, Zenonem Klemensiewiczem, Tadeuszem Milewskim oraz Romanem Stopą. Wiedza z zakresu rozwoju i struktury języka była przydatna w realizowaniu przez Szumana badań nad rozwojem języka dziecka.

Utrzymywał także kontakty z przedstawicielami różnych dziedzin sztuki, między innymi z literaturoznawcą Stanisławem Pigoniem, którego zaintrygowała praca Szumana *O kunszcie i istocie poezji lirycznej*. Z kolei zainteresowania muzyką, a zwłaszcza percepcją muzyki, skłoniły Szumana do nawiązania kontaktu z muzykologką Stefanią Łobaczewską.

Szuman utrzymywał także kontakty z artystami: Brunonem Schulzem, Witkacym, Janem Pugetem, z którym tworzył kabaret Różowa Kukułka.

To, jak bardzo Szuman wpisał się w swoją epokę, pokazują choćby dwie ostatnie wystawy zorganizowane w 2022 roku przez Muzeum Narodowe w Warszawie i w Krakowie. Na wystawie warszawskiej pod znamienym tytułem: *Witkacy. Sejsmograf epoki przyspieszenia* znajduje się portret Szumana pędzla Witkacego. Na portrecie Szuman został przedstawiony jako dziecko, a umieszczony na obrazie napis artysty głosi: *Zur Stephan Szuman's Kinderspsychologie – der Verfasser / den als Kind* (O psychologii dziecięcej Stefana Szumana – autor jako dziecko). Paweł Bień (2022) w opisie tego portretu podaje:

Portret jest nie tylko przykładem witkacowskiego poczucia humoru, ale także niewątpliwiej sympatii do modelu. (...) Skoro model zamienił się w kilkulatka, Witkacy zadbał, by oddany został w konwencji właściwej dla takich portretów, czyli w typie B+E, opisanym w regulaminie firmy jako „typ dziecienny”, bowiem „z powodu ruchliwości dzieci czysty typ B jest przeważnie niemożliwy – wykonanie więcej szkicowe”. Świadczy o tym chociażby sposób oddania koronki u bluzki „chłopca”. Witkacy argumentował, że „w ogóle firma nie zwraca wielkiej uwagi na wykonanie

ubrań i akcesoriów”. Gdyby ktoś chciał wpłynąć na formę tła, artysta od razu przestrzegał, że w przypadku tego typu wizerunków „żądania w tym względzie nie są uwzględniane”. Świecąca nad głową młodzieńca gwiazda nie była zapewne pomysłem Szumana. (...) Szuman przybrał minę dziecka (...) wyraźnie niezachwyconego żmudnym pozowaniem. Siedzi sztywno, jak inni modele w wieku szkolnym, i podobnie jak oni włosy przycięte ma na ówczesną modłę. Wyróżnia go jednak kilka krnąbrnych kosmyków, zawadiacko odstających od skromnej fryzury. Grzecznego czterdziestotrzyletniego chłopca z tytułem naukowym wyróżnia także szkolna bluza z wykończonym koronką kołnierzem (Bień, 2022).

Warto dodać, że w katalogu towarzyszącym wystawie znajdziemy wiele odniesień do prac Szumana, w których wypowiadał się na temat twórczości Witkacego. Uważał, że „portrety Witkiewicza nie są dowolną, fantastyczną wariacją na temat czyjejś twarzy. Pozostają zawsze wyrazem określonej jaźni, która przemawia do artysty” (Szuman, 1932c). Zdaniem Szumana portrety Witkacego stanowią syntetyczne twory, wyposażone w cechy karykatury i maski. Dzieła ujawniają wady, a nałożenie maski służy ich zasłonięciu i jednocześnie ukazaniu charakterystycznego typu twarzy (Szuman, 1930c). Szuman zwracał uwagę na talent Witkacego jako portrecisty, co przejawiało się w umiejętności przekształcania sądów psychologicznych w kształty graficzne. Uważał, że „Witkacy w sposób niezwykle i dotąd niespotykany wniknął pod naskórek twarzy portretowanego, do istoty – więcej, do dramatu każdej indywidualnej psychiki” (Szuman, 1932c). Warto przypomnieć, że Witkacy namalował wiele portretów Szumana, a także jego żony, Zofii ze Szczepankowskich.

W Muzeum Narodowym w Krakowie na wystawie *Nowy początek. Modernizm w II RP* wśród różnych przejawów nowych trendów w architekturze, sztuce religijnej, fotografii czy stylu życia pokazano edukację i twórczość dziecięcą. Rysunkowa twórczość dzieci została przedstawiona na podstawie opracowania Stefana Szumana *Sztuka dziecka. Psychologia twórczości rysunkowej dziecka* (1927b). Na

otwartych stronach książki można zobaczyć dziecięce rysunki postaci ludzkich. Umieszczenie książki autorstwa Szumana na wystawie wskazuje zarówno na ważność tematu, jakim jest dziecięca twórczość w epoce intensywnych przemian społeczno-kulturowych, jak i na autora publikacji.

W okresie krakowskim Szuman zapisał się jako niezwykle aktywny naukowo badacz i nauczyciel akademicki. Na podstawie wypowiedzi uczniów i współpracowników Szumana można pokusić się o opis jego postaci. Był mężczyzną niskiego wzrostu, pyknicznej budowy ciała; wychodząc na ulicę, wkładał brązową budrysówkę z kapturem i drewnianymi kołkami do zapinania. Zwykle wyruszał w towarzystwie swojej żony Zofii, o filigranowej budowie ciała. Chętnie grał na fortepianie i na skrzypcach. Lubił chodzić do kina i ochoczo rozmawiał na temat wartości artystycznych dzieł filmowych.

Warto zaznaczyć, że Szuman gromadził wokół siebie osoby zainteresowane wyjaśnianiem zjawisk rozwojowych, prowadzeniem badań i analizowaniem wyników obserwacji, rozmów, wypowiedzi, dzienników. Jego asystenci² wspominali, że katedra przez niego prowadzona była kuźnią nauki w tradycyjnym stylu: był mistrz i była służba pomocnicza. Profesor pracował w swoim gabinecie od godzin porannych do wieczora, z małą przerwą na obiad. Swoje myśli zapisywał ołówkiem, piśmem drobnym, niełatwym do odczytania. W czasie pracy nie roztawał się z fajką. W jego gabinecie wszędzie znajdowały się sterty książek, reprodukcje obrazów, rysunki dzieci; na biurku leżały fajki, stały różne wazoniki i puszki z tytoniem lub herbatą. Pomieszczenie robiło wrażenie zagraconego pokoju i jedynie jego właściciel mógł się w tym pozornym bałaganie orientować. Kiedy sama przypominam sobie gabinet Szumana z okresu, kiedy już był na emeryturze i tylko niekiedy w nim się pojawiał, przypomina mi się Jean Piaget i jego zagracony pokój ze stosami papieru zapisanego obserwacjami z badań dzieci, który widziałam na filmie poświęconym temu wielkiemu badaczowi rozwojowi dzieci.

Swoją pracowitością, zaangażowaniem w pracę naukową, zainteresowaniem problemami rozwoju człowieka Szuman zarażał swo-

ich asystentów. Lubił pracować w otoczeniu swoich uczniów, dzielić się z nimi odkryciami, przemyśleniami, inspirować swoimi pomysłami i pasją badawczą. Chętnie organizował wspólne wycieczki, które stanowiły okazję do naukowych dyskusji. Stąd w otoczeniu Szumana było zawsze wielu słuchaczy. Współpracownicy kontynuowali podejmowane przez Szumana kierunki badań, rozwijali zapoczątkowane przez niego idee.

Szuman mówił cicho, niewyraźnie, nierzadko trzymając fajkę w ustach. Wykłady i seminaria przeznaczano często na poszukiwanie rozwiązań danych problemów, stąd pełno w nich było niedokończonych zdań, nawrotów do porzuconych wątków, długich przerw w wypowiedzi. Sam badacz oceniał siebie jako wykładowcę krytycznie: „Nie byłem nigdy dobrym wykładowcą, chociaż słuchano mnie z zainteresowaniem, bo umiałem uczynić zastanawiającą problematykę tematów, jakie poruszałem i rozwijałem na wykładach” (Szuman, 1964).

WIELOASPEKTOWOŚĆ ROZWAŻAŃ I EMPIRYCZNYCH BADAŃ NAUKOWYCH

Twórczość naukowa Stefana Szumana, utrwalona w ponad 200 pracach, jest zróżnicowana strukturalnie (podręczniki, monografie, artykuły, wypowiedzi dla prasy) i tematycznie (prace dotyczą: istoty rozwoju, poznawczego i językowego rozwoju dziecka, rozwoju osobowości, zagadnień nauczania i wychowania oraz sztuki i wychowania estetycznego). Rozmaitość podejmowanych problemów, a także sposobów ich badania (obserwacja, quasi-eksperyment, rozmowa, wywiad, test) również wskazują na wielowymiarowość uczonego, jakim był Szuman.

PSYCHOLOGICZNE OPISYWANIE I WYJAŚNIANIE ROZWOJU

Warto zauważyć, że Szuman próbował objąć badaniami różne przejawy rozwoju w poszczególnych jego momentach. Nie stworzył jednak całościowej koncepcji rozwoju człowieka. Jego

prace przedstawiają propozycje opisywania i wyjaśniania ewolucji określonych zjawisk; są to zatem koncepcje średniego zasięgu. Nie umniejsza to bynajmniej ich znaczeniu dla zrozumienia procesu rozwoju. Zwrócę uwagę na kilka zagadnień, które zostały twórczo opisane i wyjaśnione przez Szumana.

Rozważania na temat **istoty rozwoju psychicznego** człowieka przedstawił Szuman w wielu pracach, ukazując fizjologiczne podstawy zjawisk rozwojowych (Szuman, Skowron, 1934), opisując drogi rozwoju jednostki (1930a; 1947a; 1947b), wskazując na adaptacyjną aktywność człowieka (1955) oraz proponując rodzaje czynników rozwoju ontogenetycznego człowieka (1959a). Wymienione podstawowe zagadnienia dotyczące istoty rozwoju były wcześniej rozważane przez wielu autorów, ale w pracach Szumana znalazły dodatkowe, istotne uzupełnienia. W dziele *Organizm a życie psychiczne* (Szuman, Skowron, 1934) pokazał fizjologiczne podłoże funkcjonowania i rozwoju psychiki człowieka; wyjaśnił instynktowe sprawności człowieka w zestawieniu z zachowaniami instynktownymi zwierząt, a także zwrócił uwagę na znaczenie nauki Iwana Pawłowa, rosyjskiego fizjologa, dla wyjaśniania ludzkich zachowań.

Z kolei w pracy *O historycznym rozwoju osobowości* (1930a) zarysował dwie drogi rozwojowe każdego człowieka: drogę ogólną, zgodną z prawami rozwoju ontogenetycznego, oraz drogę indywidualną, właściwą tylko danemu człowiekowi, odrębną i niepowtarzalną. Droga indywidualna zależy od zdarzeń i doświadczeń, jakie miały miejsce w życiu danej osoby i które znalazły odbicie w jej przeżyciach i spowodowały swoisty sposób reagowania na świat, ujawniający się w postawach, cechach osobowości, przyjętym systemie wartości. Zdaniem Szumana (1947b) w rozwoju człowieka zaznaczają się dwie linie rozwojowe: podstawowa – związana ze zdobywaniem przez jednostkę orientacji w świecie w celu przystosowania się do rzeczywistości i zaspokojenia swoich potrzeb, i autonomiczna – związana z rozwojem aktywności twórczej, samodzielności i niezależności jednostki. Szuman pokazał, że człowiek rozwija się także po okresie dorastania. „Nawet w sta-

rości dokonujemy jeszcze nowych spostrzeżeń i możemy się jeszcze czegoś nauczyć, mimo osłabienia pamięci i mimo tego, że nasz umysł nie jest już tak świeży i ciekawy wrażeń, jakim był za młodu” (1947b).

Szuman, podobnie jak inni psychologowie, wyróżnił zewnętrzne i wewnętrzne czynniki rozwoju człowieka (1959a). Zewnętrznymi czynnikami rozwoju są wpływy środowiska oraz wychowanie i nauczanie. Do czynników wewnętrznych zaliczył anatomiczno-fizjologiczne wyposażenie organizmu oraz potrzeby, skłonności i dążenia jednostki. Szczególną rolę w rozwoju odgrywa aktywność jednostki, jej potrzeby, skłonności, dążenia. Formy aktywności zmieniają się i przyjmują specyficzną postać w poszczególnych etapach rozwoju.

Ważnym dla Szumana obszarem rozważań był **rozwój poznawczy człowieka**, zwłaszcza zachodzący w okresie dzieciństwa. Opisywał i wyjaśniał kojarzenie spostrzeżeń oraz powstawanie wyobrażeń na początku rozwoju poznawczego człowieka (1932a), tłumaczył istotę spostrzegania synkretycznego (1927–28), przedstawiał zmiany rozwojowe dokonujące się w myśleniu dziecka (1938) oraz sposoby zadawania pytań przez dzieci (1939a), a także zaprezentował własną koncepcję inteligencji (1931; 1938).

Na szczególną uwagę zasługuje opracowanie zatytułowane *Geneza przedmiotu* (1932a), w którym Szuman łączy podejście biologiczne będące wynikiem jego studiów medycznych z ujęciem psychologicznym. Pokazuje, że każdy **proces poznawczy** ma dwie fazy ściśle powiązane z przeżywaniem przyjemności lub przykrości przez poznający podmiot. Faza zwana inicjującą związana jest z odbiorem bodźca i wywołaniem przez to napięcia w organizmie. Z kolei faza finalizująca związana jest z rozpoznaniem, uchwyceniem obiektu poznania i odczuciem pozytywnego odprężenia. Początkowo poszczególne zmysły funkcjonują niezależnie od siebie i obie fazy związane są z tym samym zmysłem; stąd poznanie ma charakter monosensoryczny. Działania dziecka z przedmiotem prowadzą z czasem do wytworzenia się dynamicznych powiązań między modalnościami zmysłów; wówczas każda z faz może być

związana z pobudzeniem innego zmysłu, co w efekcie prowadzi do polisensorycznego ujmowania poznawanych obiektów. Szczególną rolę w tym procesie odgrywa zaangażowany w fazie finalizującej zmysł dotyku, który zapewnia stwierdzenie realności poznawanych rzeczy. Polisensoryczne ujmowanie przedmiotu skutkuje powstaniem kompleksu wrażeń, notacji przedmiotu w umyśle dziecka, wytworzenia się sfery wiadomości wokół danego przedmiotu. Sfera wiadomości o danym obiekcie pozwala na jego rozpoznanie tylko na podstawie jednego wrażenia zmysłowego lub symbolicznego ujęcia. Ten etap poznania nazywa Szuman monosensorycznym wtórnym poznaniem. Przywołana praca ukazuje poznawczy rozwój dziecka, począwszy od pojedynczych wrażeń, a skończywszy na wyobrażeniach, którym towarzyszą znaki. Naukowa wartość rozważań przedstawionych w *Genezie przedmiotu* wydaje się nadal aktualna, o czym świadczą badania i dyskusje nad intermodalnością spostrzegania. Jedna z takich dyskusji miała miejsce na Uniwersytecie Jagiellońskim, a jej efekty zostały opublikowane (Kaiser, red., 1995).

Prowadzone przez Szumana (1927–28) obserwacyjne badania nad **spostzeganiem synkretycznym** dzieci w wieku niemowlęcym dostarczyły przykładów tego niezwyklego zjawiska oraz przyniosły próbę jego wyjaśnienia. Zjawisko ujmowania oddzielnych przedmiotów występujących razem w polu percepcyjnym jako jednej całości oraz niewyróżniania części spostrzeganego obiektu badali i opisywali także inni uczeni, na przykład Édouard Claparède. Szuman analizował zjawisko synkretyzmu pierwotnego, występującego u dzieci w pierwszym roku życia. Badania obserwacyjne pokazały, że dziecko sześciomiesięczne nie odróżniało figury (np. legumina czekoladowa) od tła (np. talerz), traktując je łącznie jako niepodzielną całość. Spostzegany przez niemowlę obiekt ma zatem początkowo kształt nieokreślony i nierozpoznany; jest ujmowany globalnie. Kiedy włącza się działanie dziecka ze spostrzeżonym obiektem, jego wiedza o nim staje się bogatsza i dokładniejsza – w toku eksploracji dziecko wyodrębnia poszczególne części obiektu. Wówczas możliwe staje się rozpoznanie ujmowanego globalnie

obiekty i wyróżnienie go, a więc odróżnienie figury od tła. Pierwotna forma synkretyzmu zanika wraz z rozwojem percepcyjnym i manipulacyjnym dziecka około dziewiątego miesiąca życia. Wyjaśnienie mechanizmu tego niezwykłego zjawiska przyniosły pod koniec XX wieku badania prowadzone w ramach neuronauki poznawczej (Marek, 2002). Okazało się, że u podstaw spostrzegania synkretycznego leży mechanizm sterujący procesem bezfiksacyjnego przenoszenia uwagi, którego funkcjonowanie jest związane z dojrzewaniem kilku struktur neuronalnych, osiągających pełną dojrzałość w 10. miesiącu życia.

Prowadząc badania eksperymentalne nad **myśleniem dzieci** w wieku szkolnym, Szuman odkrył i opisał zmiany jakościowe poszczególnych operacji umysłowych (1938). Pokazał specyfikę myślenia dzieci w tym wieku, prowadząc analizę popełnianych przez nich błędów. Wraz z wiekiem dzieci nie tylko potrafią dokonywać coraz większej liczby porównań, ale także przechodzą od porównań nieistotnych, opartych przeważnie na zewnętrznych, ogłędowych cechach przedmiotów, do porównań istotnych, niezależnych od konkretnych wyobrażeń; potrafią posługiwać się takimi abstrakcyjnymi kategoriami porównań, jak: cel, użytek czy rodzaj. W rezultacie Szuman wyodrębnił cztery rodzaje myślenia, które służą określonym celom: porządkujące (oparte na tworzeniu pojęć rodzajowych), uogólniające (polegające na używaniu sądów ogólnych), symboliczne (związane z odkrywaniem sensu wypowiedzi kryjącego się poza tekstem dosłownym) oraz kontrolująco-sprawdzające (przejawiające się w czuwaniu nad myślą i kontrolowaniu, w powstrzymaniu się od sądu definitywnego). Rozwój myślenia polega przede wszystkim na zdobywaniu doświadczenia intelektualnego, będącego sumą doświadczeń uzyskanych w kolejnych efektywnych aktach myślenia.

Dodatkowe dane na temat specyfiki dziecięcego myślenia uzyskał Szuman, analizując **pytania** zadawane przez dzieci (1939a). Zarówno temat, jak i sposób badania były znane z prac Jeana Piageta (1923; 1926), które szybko zostały przetłumaczone na język polski. Wyjaśniając rolę pytań w rozwoju umysłowym dziecka, Szu-

man odwoływał się do prac filozofów, takich jak David Hume, John Dewey i Roman Ingarden, pokazując, że pytanie jest specjalnym aktem świadomości związanym z próbą przewyżczenia niezdecydowania. Zdobywanie informacji ma usunąć ten stan, a także wyrównać braki wiedzy pytającego. Zdaniem Szumana pytania są świadectwem nowej postawy dziecka wobec rzeczywistości: zadając różne pytania, dziecko zmierza do uzyskania informacji drogą pośrednią. Pytanie rozpoczyna akt myślenia, stanowiąc jego dwa pierwsze ogniwa: odczucie trudności i jej wyrażenie poprzez słowa. Dziecięce pytania są przejawem dążenia dziecka do wyjaśnienia faktów dla niego niejasnych. Poprzez pytania rozwija ono swoją wiedzę i orientację w rzeczywistości oraz zdolność rozumienia zjawisk. Szuman zaproponował treściową klasyfikację dziecięcych pytań zebranych od dzieci w wieku od 2 do 11 lat. Wyróżnił trzy podstawowe grupy pytań: służące zdobywaniu wiedzy o rzeczach (pytania rozpoznania, określenia cech), służące zdobywaniu wiedzy o odmianach i zmianach (pytania do poznania odmian, ustalenia stosunków przestrzennych, poznania kolejności w szeregu, zmiany miejsca, faz i przemian) oraz służące do poznania zależności przedmiotów od siebie (pytania o przyczynę, skutek, sposób). Najwięcej pytań do dorosłych kierują dzieci w wieku przedszkolnym. W pracy dotyczącej pytań dzieci Szuman zawarł także uwagi dotyczące sposobu odpowiadania dorosłych na pytania dzieci.

W jednej z prac (1931) Szuman przedstawił własną koncepcję **inteligencji**. Inteligencja stanowi podłoże aktu myślenia, który zawiera współczynniki specyficzne (operacje, takie jak: porównywanie, klasyfikowanie, selekcja, analiza, abstrahowanie) oraz współczynniki niespecyficzne (pamięć, uwaga, wyobraźnia). Zdaniem Szumana „człowiek nie umie od urodzenia sprawnie myśleć, lecz się stopniowo uczy myśleć”. Każdy akt inteligencji przygotowany jest całym doświadczeniem jednostki, ale z wiekiem inteligencja aktualizuje się o tyle, o ile ją dana jednostka od urodzenia posiada: „kto ją posiada w słabej mierze, u tego też tylko słabo się aktualizuje”. Aktualizacja inteligencji zależy także od czynników zewnętrznych. Rozwój

inteligencji, która jest zdolnością wrodzoną, polega na wroście doświadczenia intelektualnego; efektywność inteligencji wzrasta w miarę jej aktualizacji. Szuman wyróżnia zatem dwa rodzaje inteligencji: potencjalną, jako zdolność uczenia się poprzez inteligentne myślenie, oraz efektywną, jako umiejętność sprawnego i skutecznego posługiwania się doświadczeniem przy rozwiązywaniu nowych problemów. Takie ujęcie inteligencji przychodzi na myśl zaproponowane nieco później przez Raymonda B. Cattella (1963) rozróżnienie na inteligencję płynną, jako zdolność do uczenia się, i inteligencję skrytalizowaną, zależną od doświadczenia.

Obszarem badań, któremu Szuman poświęcił wiele naukowej uwagi i inicjatywy, był **rozwój językowy dziecka**. W roku 1952 zorganizował w Polskiej Akademii Nauk międzyuczelniany zespół do badań nad rozwojem mowy i myślenia dziecka. Badania prowadzone były zarówno metodą eksperymentalną (S. Kowalski w Poznaniu, K. Tyborowska w Warszawie), jak i obserwacyjną (zespół krakowski). Pod jego kierunkiem matki (osoby z wykształceniem wyższym) prowadziły dzienniczki obserwacji mowy dzieci, zgodnie z ustalonymi zasadami. Należało notować – w miarę możliwości codziennie – wypowiedzi dziecka w naturalnych sytuacjach, dbając jednocześnie o ich różnorodność. Należało notować dosłownie wypowiedzi dziecka, wypowiedzi dorosłych stanowiące kontekst werbalny mowy dziecka oraz opisywać sytuację. Sposób prowadzenia badań sprawił, że uzyskano materiał unikalny, nadający się do wieloaspektowych opracowań dotyczących zarówno języka dziecka, jak i innych problemów rozwojowych, takich na przykład, jak: orientacja dziecka w czasie (Szuman, 1958a) i w przestrzeni (Szuman, 1958b), wiedza dzieci o budowie ciała ludzi i zwierząt (Szuman, 1958c), tematy dziecięcych zabaw (Szuman, 1958d) czy orientacja dziecka w mowie pisanej (Łuczyński, 1994). Unikatory w skali światowej materiał dzienniczków mowy został zapisany przez Magdalenę Smoczyńską (1998) w programie komputerowym CHILDES (Child Language Data Exchange System), co otwiera nowe perspektywy do badań porównawczych, międzyjęzykowych.

Badania nad językiem dziecka skupiły się na analizie słownictwa oraz konstrukcji syntaktycznych. Ustalono zmiany rozwojowe w zakresie proporcji poszczególnych części mowy w słowniku dziecka i odniesiono do danych uzyskanych przez innych badaczy. Z kolei treściowa interpretacja słownictwa używanego przez dzieci w różnym wieku pozwoliła uzyskać wgląd w rozwój umysłowy dziecka. W pracy zbiorowej *O rozwoju języka i myślenia dziecka* (1968) znalazły się wyniki analiz treści rzeczowników, czasowników, przymiotników, przymioków i przysłówków oraz struktury i funkcji zdań przygotowane przez Szumana i jego uczennice: Marię Przetacznikową i Lidie Geppertową.

W wyniku analizy wczesnych wypowiedzi dzieci Szuman wyodrębnił taką ich formę jak „zlepki”, czyli fragmentaryczne i niezorganizowane lub słabo jeszcze ustrukturyowane powiązania dwuwyrazowe (1959b). Termin ten do dziś używany jest przez polskich badaczy mowy małych dzieci.

Przedmiotem analiz Szumana były także dłuższe wypowiedzi produkowane przez starsze dzieci (Szuman, Dzierżanka, 1957). Praca ta ukazywała warsztat badacza mowy dziecka, a tego rodzaju badania dopiero rozpoczynano w świecie. Badania prowadzone pod kierunkiem Szumana bazowały na pracach językoznawczych i filozoficznych, wskazujących na związek mowy z myśleniem. W rezultacie stwierdzono, że „dziecko powoli zdobywa podstawy myślenia dyskursywnego, a zarazem spoistego i związłego w zakresie coraz bardziej skomplikowanych zadań poznawczych, jakie musi w życiu rozwiązywać” (Szuman, Dzierżanka, 1957). Umiejętność ta znajduje wyraz w używaniu zdań podrzędnie złożonych wyrażających odkryte przez dziecko relacje. Liczba tego rodzaju zdań zwiększa się wraz z wiekiem (4;0 – 4%, 12;0 – 22%). Taką pracę umysłu ukazują te opowiadania, w których dziecko poprawia, dodaje, uświadamiając sobie w czasie opowiadania relacje między elementami obrazka.

Jednym z ważnych tematów, którego opracowywaniem z różnych punktów widzenia zajmował się Szuman wielokrotnie, była **osobowość**. Pokazał jej warstwową strukturę (1934), realizowanie młodzieńczych ideałów (1933),

kształtowanie się załączków woli i charakteru (1947a; 1947b), by w końcu dać całościowy obraz natury, osobowości i charakteru człowieka w rozwoju (2014).

Szumana rozważania nad osobowością pojawiły się w pracy z 1934 roku, zatytułowanej *Organizm a życie psychiczne* i przygotowanej wspólnie z S. Skowronem. Zostało tu zaprezentowane hierarchiczne ujęcie osobowości złożone z trzech warstw: potencjalnej, realnej i idealnej. Zdaniem Szumana człowiek rozwija się zgodnie ze swymi dyspozycjami i możliwościami, dążąc przez całe życie do realizacji określonych celów, które w wieku młodzieńczym stają się jego ideałami. To właśnie ideały młodzieńcze stanowią podstawę kształtowania cech charakteru.

Zagadnienie młodzieńczego idealizmu stanowiło przedmiot teoretycznych rozważań i badań empirycznych, których wyniki przedstawił Szuman w dziele *Psychologia młodzieńczego idealizmu* (1933). Podstawowym materiałem do opracowania tego zagadnienia były dzienniki dorastających. Warto zauważyć, że ta metoda badania została po raz pierwszy wówczas zastosowana w Polsce. Szuman pokazał, że dorastającą młodzież cechuje skłonność do idealizowania różnych rzeczy, których jeszcze nie zna z własnego doświadczenia. Ideały zaś odgrywają ważną rolę w marzeniach oraz w dążeniach i planach na przyszłość. Na podstawie marzeń u młodzieży powstaje wizja lepszego, bardziej sprawiedliwego świata niż ten, w którym aktualnie żyje. Ideały są, obok doświadczeń, wiadomości i umiejętności, drugim znaczącym czynnikiem rozwoju człowieka. Stanowią one zawiązki światopoglądu, wpływają ukierunkowująco i dynamizująco na aktualną i późniejszą działalność życiową oraz pełnią istotną funkcję w kształtowaniu osobowości. Szuman pokazał zmiany rozwojowe w tworzeniu się światopoglądu. Początkowo mamy do czynienia z optymistycznym odnoszeniem się do przyszłości, z wiarą w realizację własnych marzeń; jest to faza idealizmu antycypacyjnego. W miarę jak młodzież doznaje rozczarowań w wyniku zetknięcia się jej ideałów z rzeczywistością, pojawia się bunt wyrażający się w krytykowaniu, prezentowaniu postaw negatywnych; jest to

faza idealizmu kompensacyjnego. Z czasem następuje łagodzenie wymagań wobec świata, co znajduje wyraz w rozwoju idealizmu normatywnego, praktycznego, który wiąże się z racjonalnym rozróżnianiem tego, co jest, a co nie jest możliwe do zrealizowania. Szumana koncepcja młodzieńczego idealizmu była wielokrotnie wykorzystywana i weryfikowana w badaniach empirycznych nad światopoglądem młodzieży.

Załączki woli i charakteru kształtują się już w dzieciństwie (1947a). W wieku przedszkolnym stopniowo aktualizują się takie cechy woli, jak: uspołecznienie woli (liczenie się z potrzebami i korzyścią innych osób), uległość i karność woli (niewymuszone groźbą ani karą dobrowolne podporządkowanie się zaleceniom dorosłych), cierpliwość i wytrwałość przy zetknięciu się z trudnościami i niepowodzeniami, przedsiębiorczość i aktywność w podejmowaniu zadań wymagających wysiłku i cierpliwości. W wieku szkolnym (1947b) dziecko poznaje obowiązek uczenia się, co wyzwala w nim wolę uczenia się. W efekcie rozwijają się charakter (zdolność panowania nad sobą i dobrowolnego podporządkowania się uznawanym normom) oraz wola (przeciwstawianie się nakazom nieuznanym). Dziecko w wieku szkolnym otwiera się na dalsze perspektywy, co wiąże się ze zrozumieniem, że dobra rzeczywistość zależy nie od instytucji i ustrojów społecznych, ale od wartości umysłu, serca i charakteru jednostek. Dzieci szkolne są, jak stwierdza Szuman, naiwnymi marzycielami. Ideał osobotwórczy, ideał silnej woli i panowania nad sobą zaznaczają się wyraźniej dopiero w okresie późnego dorastania.

Swoje przemyślenia na temat człowieka, jego natury, charakteru i osobowości zawarł Szuman w pracy *Osobowość i charakter*, którą pisał w czasie II wojny światowej, a następnie wielokrotnie modyfikował jej fragmenty w dyskusjach ze swoimi współpracownikami (2014). Zawarte w książce problemy dotyczące relacji jednostka–społeczeństwo są nadal aktualne, a nawet zaskakują świeżością i głębią przemyśleń. Do przedstawienia tych zagadnień Szuman wybrał styl esejistyczny, pozwalający na pokazanie swojego subiektywnego punktu widzenia problemów społecznych w powiązaniu z ogólną wiedzą filozoficzną i literacką.

Praca zaczyna się od wprowadzenia do nauki, którą Szuman nazywa charakterologią, czyli nauką pozostającą w ścisłym powiązaniu z wiedzą o człowieku z innych dyscyplin, a więc mającą charakter interdyscyplinarny. Warto zauważyć, że ujęcia interdyscyplinarne stały się charakterystyczne w badaniach naukowych drugiej połowy XX wieku i są kontynuowane. Opracowanie Szumana wpisywało się zatem w ten nurt uprawiania nauki. Także wśród terminów zaproponowanych przez Szumana pojawiają się takie, które stały się powszechnie używane w psychologii, takie jak: autonomia, autoregulacja, przystosowanie. Na uwagę zasługują ujmowanie człowieka w relacji ze światem przyrody i kultury oraz akcentowanie aktywności podmiotu.

W części zatytułowanej *Natura człowieka* Szuman pokazuje, że choć każdy musi liczyć się ze swoją wrodzoną osobowością (inteligencją, temperamentem, chorobami, zdolnościami), to jest także część osobowości nabyta, kształtująca się pod wpływem środowiska i pracy nad sobą. Badacz obok umysłowości kognitywno-poznawczej (służącej budowaniu obrazu świata) i umysłowości praktycznej (służącej rozoznaniu sytuacji, przewidywaniu) wyróżnia umysłowość adaptacyjną, która służy obmyśleniu, aktualizowaniu i stwarzaniu środków prowadzących do celów.

W części poświęconej rozważaniom nad osobowością człowieka Szuman opisuje aktualizację wrodzonej natury człowieka pod wpływem środowiska, zdarzeń, jakie niesie los, oraz doświadczenia. Pokazuje, że sposób bycia to piętno każdej osobowości, na podstawie czego można odczytać cechy danej osoby. Osobowość jest kształtowana przez środowisko, zwłaszcza nawyki i przyzwyczajenia. Szuman akcentuje wychowującą rolę społeczeństwa, które narzuca swoje zapatrywania i poglądy. Osobowość kształtowana jest także przez własne czyny jednostki, których motywem są potrzeby i pragnienia.

Zdaniem Szumana człowiek pragnie widzieć świat zewnętrzny obiektywnie, ale także pragnie widzieć ład i prawa w świecie wewnętrznym. Poczucie pewności, zaufania do sensu bytu może dać wiara w Boga. Według Szumana przeżycia

są rzeczywistością ważniejszą od rzeczywistości obiektywnej; rzeczywistymi składnikami istnienia są uczucia, a nie fakty. Człowiek pozbawiony marzeń przestałby być istotą, która przeobraża świat.

Osobowością człowieka kierują namiętności, które łamią ograniczenia, zmuszają do szukania, wyzwalają z ciasnoty i stanowią podstawę geniuszu, a kierują się nimi częściej kobiety, oraz entuzjazmu, czyli namiętności bezinteresowne, raczej charakterystyczne dla mężczyzny. Zdaniem Szumana „właściwe, głębokie, istotne życie duchowe osobowości rozpoczyna się dopiero wtedy, gdy się namiętności rozbudzą” (Szuman, 2014).

Żywymi częściami osobowości są osobiste poglądy, zapatrywania, przekonania, do których dochodzi każdy, błędząc, myśląc się. To one określają odrębność psychiczną człowieka. Szuman pokazuje ich rozwojową drogę od poglądów przejmowanych od otoczenia do dojrzałych i uzasadnionych poglądów własnych.

Życie wymaga umiejętności przystosowania się, czyli zaradności, która zależy od wielu cech kształtowanych w procesie wychowania. Jedną z dróg jest nabywanie taktyk (także złych, takich jak kłamstwo i hipokryzja). Dla osobowości ważne jest posiadanie ideałów, które nadają życiu stały kierunek.

Kolejna część książki poświęcona została rozważaniom na temat charakteru człowieka, zwłaszcza charakteru moralnego, który stanowi istotę człowieczeństwa. Dla rozwoju charakteru ważne są marzenia, a swoje niedostatki i ograniczenia człowiek uświadamia sobie dopiero w wieku młodzieńczym. „Osobowość musi zostać ograniczona przez realny byt zewnętrzny, aby nie zgubiła się w swych marzeniach, w swym łatwym subiektywizmie” (Szuman, 2014). Wobec życia można zająć postawę negatywną (oportunizm, cynizm, rozpacz) lub pozytywną (humor, entuzjazm, wiara w życie). Wiele uwagi badacz poświęca zagadnieniu woli i jej rozwojowi prowadzącemu do wzrostu wytrwałości, zdolności ponoszenia trudu i dawania sobie rady w życiu.

Szumana interesowała także relacja między jednostką a społeczeństwem, a rozważając tę kwestię, zastanawiał się, kto powinien spr-

wować rządy, i stwierdził: „Społeczeństwem rządzić powinni jego najlepsi ludzie, jego elita” (Szuman, 2014). Rządy należy oddać w ręce ludzi najbliższych prawdzie, etycznie dojrzałych: „Elita każdego społeczeństwa musi sama dojść do największego, w środowisku swego narodu możliwego, pogłębienia i udoskonalenia osobowego” (Szuman, 2014).

W STRONĘ PROBLEMÓW PEDAGOGICZNYCH

Rozważania dotyczące **zagadnień nauczania i wychowania** dotyczyły takich tematów, jak uwaga, dojrzałość szkolna dzieci czy cechy osobowości nauczyciela.

W pracy *O uwadze* (1961) przedstawiono wyniki badań nad sposobami skupiania uwagi uczniów przez nauczycieli oraz opisano przejawy uważania i nieuważania uczniów na lekcjach. Z kolei w dziele o dojrzałości szkolnej Szuman (1962a) pokazał, jakie osiągnięcia w rozwoju fizycznym, umysłowym, wolicjonalnym i społecznym decydują o gotowości i podatności dziecka na naukę szkolną.

Zagadnienia dotyczące nauczycieli były związane z poszukiwaniem cech charakteryzujących dobrego nauczyciela. Szuman (1939b) uważał, że rezultaty pracy nauczycieli zależą od ich osobistego stylu pracy i cech osobowości. Istota talentu nauczyciela polega zaś na indywidualnym bogactwie osobowości. Do zasadniczych cech talentu pedagogicznego należy takt pedagogiczny, na który składają się: intuicja psychologiczna, znajomość własnych możliwości i opanowanie właściwych środków działania. Szuman dowodził, że nie istnieją wrodzone uzdolnienia, które warunkowałyby dobrego pedagoga, natomiast mogą zostać rozwinięte pewne cechy umysłu, osobowości i charakteru, które umożliwią aktywność nauczającą i wychowującą na dobrym poziomie. Uważał, że nie ma wszechstronnie uzdolnionych nauczycieli, a każdy jest na swój sposób dobry. Owa różnorodność uzdolnień pedagogicznych nauczycieli wpływa pozytywnie na kształtowanie umysłu, wiedzy i charakteru wychowanków. Zawód nauczyciela wymaga powołania, podobnie jak zawód artysty.

O KONTAKTACH CZŁOWIEKA ZE SZTUKĄ

Ponad jedną trzecią napisanych przez Szumana prac, jakie powstały w okresie ponad 40 lat, czyli między latami 1925 a 1969, stanowią opracowania dotyczące **poglądów na sztukę i wychowania estetycznego**³. Prace te mogą nadal być interesujące dla badaczy opracowujących zagadnienia z zakresu psychologii sztuki, estetyki czy pedagogiki wychowania przez sztukę i twórczo ich inspirować. Zainteresowania Szumana odnosiły się na początku do sztuki dziecka. Obserwacja i analiza prac rysunkowych dzieci pozwoliła mu opisać ciąg rozwojowy dziecięcych osiągnięć w tym zakresie: od bazgrot, poprzez idioplastyczne przedstawienia, do realistycznych rysunków w okresie fizjoplastyki (Szuman, 1927b, 1990). W opisywaniu i analizie relacji twórca–dzieło–odbiorca zainteresowanie wywoływał sam artysta, twórca dzieła sztuki, a Szuman skupił swą uwagę na analizie natchnienia i kwalifikacji artystycznych twórcy. Natomiast dzieło sztuki analizowane było od strony tworzywa, kompozycji, a także treści oraz jego ekspresywności. Wiele uwagi poświęcił Szuman analizie obcowania człowieka ze sztuką, bowiem proces ten wymaga aktywnego wysiłku. Do odbioru sztuki należy osoby przygotować. Szuman zaprezentował w tym zakresie koncepcję pokazującą potrzebę udostępniania, uprzystępniania i upowszechniania sztuki (1959c).

Podejście empiryczne w uprawianiu nauki skłoniło Szumana, by także i w dziedzinie relacji twórca–odbiorca prowadzić obserwacje i badania eksperymentalne. Przykładem są badania nad recepcją bajki przez czteroletnie dziecko (Szuman, 1928). Zebrane dane obserwacyjne reakcji dziecka w czasie opowiadania mu bajki, utrwalone na fotografiach, Szuman interpretował, odwołując się z jednej strony do właściwości rozwojowych dziecka, a z drugiej do wyjaśnień innych znaczących badaczy, takich jak T.H. Ribot, H. Werner, E. i G. Scupinowie czy J. Piaget. Szuman stwierdził, że dziecko w wieku przedszkolnym jest zainteresowane człowiekiem i gromadzi wiedzę na ten temat z obserwacji, rozmów z dorosłymi oraz z bajek.

Zdaniem badacza można mówić o wieku bajek, kiedy dziecko ma już rozwiniętą wyobraźnię (czego przejawem są zabawy w role), która pozwala na rozumienie bajek. Wiek ten zaczyna się około czwartego roku życia. Jednakże dziecko nie potrafi jeszcze zrozumieć przyczynowości w znaczeniu przyrodniczym, poszukuje więc sprawcy obserwowanych zjawisk. Bajka utwierdza je w magicznym ujmowaniu rzeczywistości. Według Szumana bajka potrzebna jest do kształtowania sfery poznawczej dziecka, ćwiczy bowiem jego mechanizmy wyobrazeniowe. Z czasem uczy się ono umiaru w reagowaniu na fikcyjną rzeczywistość, choć nawet w dorosłości człowiek jest skłonny do magicznego myślenia. Warto zauważyć, jak stwierdza Jacques Attali (2002), że człowiek współczesny musi pogodzić się z zatarciem granic między tym, co przeżywane jest w wyobraźni, a tym, co doświadczane w rzeczywistości. Stąd tak duże zainteresowanie budzi literatura *fantasy*, zarówno dzieci, młodzieży, jak i dorosłych. Magiczne myślenie i jego miejsce w rozwoju człowieka, zagadnienie rozważane przez Szumana w latach 20. XX wieku, stało się tematem intensywnie eksplorowanym przez badaczy – psychologów, kulturoznawców – w XXI wieku.

W artykule starałam się pokazać wielowymiarowość życia Stefana Szumana, opisując pola jego zainteresowań i różnorodność osób prezentujących zróżnicowaną aktywność badawczą i twórczą. Nakreśliłam, choć jedynie schematycznie, mapę podejmowanych przez Szumana tematów, zwracając jednocześnie uwa-

gę na różnorodność stosowanych przez niego metod badania. Szersze omówienia prac Stefana Szumana znajdują się zarówno w artykułach poświęconych jego naukowej twórczości, jak i we wprowadzeniach do zbiorów dzieł estetycznych (Kielar-Turska, 2008) oraz dotyczących osobowości (Kielar-Turska, 2014).

* * *

Stefan Szuman zmarł 16 maja 1972 roku w Warszawie. Został pochowany na cmentarzu w Wilanowie. Na płycie nagrobnej widnieje cytat z jego wiersza: „bo idąc w zaświat nikt swych dróg nie kończy”.

Dowodem żywotności idei Szumana są prace jego uczniów i naukowych wnuków, a także organizowane co pewien czas naukowe spotkania, na których przywoływane są jego celne sformułowania i dyskutowane w świetle zmieniających się idei. Przypomnę zarówno te spotkania, które miały miejsce jeszcze za życia Stefana Szumana, jak i późniejsze.

1963 – *Rozwój i wychowanie*⁴, z okazji 35-lecia Katedry Psychologii Pedagogicznej na Uniwersytecie Jagiellońskim

1982 – *Myśl twórcza Profesora Stefana Szumana we współczesnej psychologii Polskiej*⁵ – w 10. rocznicę śmierci Profesora

1989 – *Stefan Szuman – w stulecie urodzin*⁶

2022 – *Stefan Szuman – sesja naukowo-wspomnieniowa*⁷ – w 50. rocznicę śmierci Stefana Szumana

PRZYPISY

¹ Przykłady prac, w których została wykorzystana wiedza o biologicznym rozwoju człowieka: *O uświadomieniu płciowym młodzieży szkolnej i o konieczności oparcia go o idealizm naturalny*, 1923; *Jak lekarze szkolni mogą przeciwdziałać przeciążeniu uczniów nauką szkolną*, 1925; *Instynkty u człowieka*, 1934b; *Organizm a życie psychiczne*, 1934, wspólnie z S. Skowronem.

² Do grona najbliższych współpracowników należeli: Maria Przetacznik-Gierowska, Anna Dzierżanka-Wyszyńska, Edward Franus.

³ Opis prac Szumana z tego zakresu przedstawiłam we wstępie do: S. Szuman (2008), *Wybór pism estetycznych*. Kraków: Universitas.

⁴ *Rozwój i wychowanie*, 1963, Warszawa: Nasza Księgarnia.

⁵ *Psychologia Wychowawcza*, 1982, XXV, XXXIX, 5.

⁶ Przetacznik-Gierowska M., Wyszyńska A., (red.) (1990), *Stefan Szuman (1889–1989). W stulecie urodzin*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

⁷ *Psychologia Rozwojowa*, 2023, 1.

BIBLIOGRAFIA

- Attali J. (2002), *Słownik XXI wieku*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.
- Bień P. (2022), Witkacy „Portret Stefana Szumana jako dziecka”. <https://niezlasztuka.net/o-sztuce/witkacy-portret-stefana-szumana-jako-dziecka/>
- Cattell R.B. (1963), Theory of fluid and crystallized intelligence. A critical experiment. *Journal of Educational Psychology*, 54, 1–22.
- Kaiser J. (red.) (1995), *The Roots of Creativity. Theoretical Considerations of Stefan Szuman's „The Genesis of an Object”*. Delft: Eburon Publishers.
- Kielar-Turska M. (2008), Stefan Szuman – artysta i uczony. W: S. Szuman, *Wybór pism estetycznych*, VII–LVIII. Kraków: Universitas.
- Kielar-Turska M. (2013), Stefan Szuman – Artistically talented scholar. W: K. Wilkoszewska (red.), *20th Century Aesthetics in Poland. Masters and their followers*, 255–276. Warszawa: Semper.
- Kielar-Turska M. (2014), Przedmowa. W: S. Szuman, *Charakter i osobowość*, XXXV–LV. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kielar-Turska M. (2014), Stefan Szuman – droga życia i dzieło. W: S. Szuman, *Charakter i osobowość*, XI–XXXV. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Łuczynski J. (1994), Kształtowanie się reprezentacji języka pisanego w interakcji z dorosłymi we wczesnym okresie dzieciństwa. *Kwartalnik Polskiej Psychologii Rozwojowej*, 3–4, 2, 16–30.
- Marek T. (2002), Proces przenoszenia uwagi wzrokowej a synkryzm spostrzegania: perspektywa neuronauki poznawczej. *Studia Psychologiczne*, 40, 1, 99–106.
- Piaget J. (1923), *Le langage et la pansee chez l'enfant* [wyd. polskie: 1929, 1992, *Mowa i myślenie u dziecka*; 2005, *Mowa i myślenie dziecka*, tłum. J. Kołodzka. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN].
- Piaget J. (1926), *La representation du monde chez l'enfant* [wyd. polskie: 1933, *Jak sobie dziecko świat przedstawia?*, tłum. M. Ziemińska; 2006, *Jak sobie dziecko wyobraża świat*. tłum. M. Gawlik, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN].
- Przetacznik-Gierowska M., Wysińska A. (red.) (1990), *Stefan Szuman (1889–1989). W stulecie urodzin*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Smoczyńska M. (1998), Krakowskie dane językowe dzieci w systemie CHILDES. W: M. Smoczyńska (red.), *Studia z psychologii rozwojowej i psycholingwistyki*, 283–296. Kraków: Universitas.
- Szuman S. (1923), O uświadomieniu płciowym młodzieży szkolnej i o konieczności oparcia go o idealizm naturalny. *Wychowanie Fizyczne*, 9–12, 129–134.
- Szuman S. (1925), Jak lekarze szkolni mogą przeciwdziałać przeciążeniu uczniów nauką szkolną. *Wychowanie Fizyczne*, 3–4, 151–157.
- Szuman S. (1927a), *Badania nad rozwojem spostrzegania i reprodukcji prostych kształtów przez dziecko*. Poznań: Nakład Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci.
- Szuman S. (1927b), *Sztuka dziecka. Psychologia twórczości rysunkowej dziecka*. Warszawa: Książnica-Atlas [wyd. II – 1990, Warszawa: WSiP].
- Szuman S. (1927–28), Obserwacje dotyczące tak zwanego synkretycznego spostrzegania u dziecka. *Polskie Archiwum Psychologii*, II, 1, 3–16.
- Szuman S. (1928), Wpływ bajki na psychikę dziecka. *Szkoła Powszechna*, IX, 30–46.
- Szuman S. (1929), *Dawne klimy w Polsce i na Ukrainie*. Poznań: Nasza Księgarnia.
- Szuman S. (1930a), O historycznym rozwoju osobowości w przeciwieństwie do prawidłowej ewolucji psychicznej człowieka. *Polskie Archiwum Psychologii*, III, 1, 12–28.
- Szuman S. (1930b), Analiza formalna i psychologiczna widzeń meskalinowych. *Kwartalnik Psychologiczny*, I, 2, 157–212.
- Szuman S. (1930c), Twarz, karykatura, maska, portret. *Tęcza*, 4, 45, 7–9.
- Szuman S. (1931a), O aktach i czynnościach myślenia i ich stosunku do inteligencji. *Kwartalnik Filozoficzny*, IX, 1, 1–36.
- Szuman S. (1931b), Portrety Stanisława Ignacego Witkiewicza. *Czas*, 78, 7.

- Szuman S. (1932a), Geneza przedmiotu. *Kwartalnik Psychologiczny*, III, 3–4, 368–394. Oraz W: S. Szuman (1985), *Dzieła wybrane*. T. 1, *Studia nad rozwojem psychicznym dziecka*, 20–42. Warszawa WSiP.
- Szuman S. (1932b), Badania nad wzruszeniem egzaminowym i jego wpływem na sprawność umysłową w czasie egzaminu. *Polskie Archiwum Psychologii*, V, 4, 377–397.
- Szuman S. (1932c), Portrety Stanisława Ignacego Witkiewicza, *Czas* 18, s. 3.
- Szuman S. (1933), Psychologia młodzieńczego idealizmu. W: S. Szuman, J. Pieter, H. Weryński, *Psychologia światopoglądu młodzieży*, 1–211. Kraków: Nakładem Naukowego Towarzystwa Pedagogicznego.
- Szuman S. (1934a), Światopoglądowe cierpienia młodzieży. *Kultura i wychowanie*, I, 1, 30–46.
- Szuman S. (1934b), Instynkty u człowieka. *Kwartalnik Pedagogiczny*, VI, 1, 1–27.
- Szuman S. (1938), *Rozwój myślenia u dzieci w wieku szkolnym*. Lwów–Warszawa: Książnica Atlas.
- Szuman S. (1939a), *Rozwój pytań dziecka*. Warszawa–Wilno–Lublin: Nasza Księgarnia.
- Szuman S. (1939b), Talent pedagogiczny. *Kultura i Wychowanie*, VI, 1, 25–51.
- Szuman S. (1947a), *Psychologia wychowawcza wieku dziecięcego. Podręcznik dla matek i wychowawców*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Szuman S. (1947b), *Psychologia wychowawcza wieku szkolnego. Podręcznik dla nauczycieli i studentów*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Szuman S. (1948a), *O kunszcie i istocie poezji lirycznej*. Toruń: Poligrafika.
- Szuman S. (1948b), O słuchaniu i przeżywaniu muzyki. W: S. Szuman, Z. Lissa, *Jak słuchać muzyki?*. T. 2, 11–70. Warszawa: Centralny Instytut Kultury. Mała Biblioteka Kultury.
- Szuman S. (1955), *Rola działania w rozwoju umysłowym małego dziecka*. Wrocław: Zakład im. Ossolińskich.
- Szuman S. (1958a), Rozwój orientacji w przestrzeni. *Wychowanie w Przedszkolu*, 1, 2–15.
- Szuman S. (1958b), Rozwój orientacji w czasie. *Wiadomości Historyczne*, 2, 85–100; 3, 162–182.
- Szuman S. (1958c), Rozwój orientacji dziecka w budowie i czynnościach ciała ludzi i zwierząt. *Wychowanie w Przedszkolu*, 12, 570–579 / *Wychowanie w Przedszkolu*, 1959, 1, 1–8.
- Szuman S. (1958d), Zabawy tematyczne dzieci. *Wychowanie w Przedszkolu*, 2, 58–71.
- Szuman S. (1959a), O czynnikach kształtujących psychikę dziecka w wieku przedszkolnym. *Kwartalnik Pedagogiczny*, 4, 145–158.
- Szuman S. (1959b), O wypowiedzianej oraz domyślnej treści wypowiedzi dziecka z pierwszych lat jego życia. *Przegląd Psychologiczny*, 3, 3–21.
- Szuman S. (1959c), O udostępnianiu, uprzystępnianiu i upowszechnianiu sztuki. *Ruch Pedagogiczny*, 2, 126–139.
- Szuman S. (1961), *O uwadze. Aktywizowanie i kształtowanie uwagi uczniów na lekcjach w szkole*. Warszawa: PZWS.
- Szuman S. (1962a), O dojrzałości szkolnej dzieci siedmioletnich. *Nowa Szkoła*, 6, 19–22; 9, 18–22; 10, 16–24; 11, 22–57.
- Szuman S. (1962b), *O sztuce i wychowaniu estetycznym*. Warszawa: PZWS.
- Szuman S. (1964), Wspomnienia z 35 lat działalności w Uniwersytecie Jagiellońskim. *Życie Szkoły Wyższej*, 4, 83–98.
- Szuman S. (red.) (1968), *O rozwoju języka i myślenia dziecka*. Warszawa: PWN.
- Szuman S. (1969), *O sztuce i wychowaniu estetycznym*. Warszawa: PZWS.
- Szuman S. (2008), *Wybór pism estetycznych*. Kraków: Universitas.
- Szuman S. (2014), *Osobowość i charakter*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Szuman S., Skowron S. (1934), *Organizm a życie psychiczne*. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Szuman S., Dzierżanka A. (1957), Rozwój umiejętności opisywania i wyjaśniania przez dzieci splotu zdarzeń przedstawionego na obrazku. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 1, 1, 9–58.